

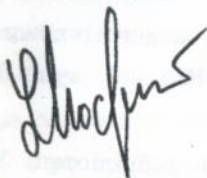
**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ Ім. М.П.ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

МОСКАЛЕЦЬ Віктор Петрович

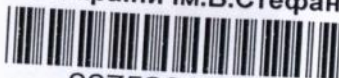
**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ДУХОВНОСТІ
В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ ШКОЛІ**

Спеціальність 19.00.07 - педагогічна і вікова психологія

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ - 1996

Дисертація є рукопис

Робота виконана в Українському державному педагогічному університеті ім.М.П.Драгоманова

Науковий консультант: доктор психологічних наук, професор

Скрипченко Олександр Васильович

Офіційні опоненти:

дійсний член АПН України,

доктор психологічних наук, професор

Максименко Сергій Дмитрович

доктор психологічних наук, професор

Деркач Лідія Миколаївна

доктор психологічних наук, професор

Пасічник Ігор Демидович

Провідна організація: Український національний університет ім.Т.Г.Шевченка

Захист дисертації відбудеться "11" вересня 1996 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.01.33.07 в Українському державному педагогічному університеті ім.М.П.Драгоманова (252030, Київ-30, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотечі Українського державного педагогічного університету ім.М.П.Драгоманова.

Автореферат розіслано "8" серпня 1996 р.

ЛНБ ім. В. Стефаника

АН України

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради Н.В.Чепелева

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Пошуки шляхів піднесення духовності особистості, нації, людства все виразніше постають як чільна проблема не лише психолого-педагогічних, а й усіх гуманітарних наук. Наслідки абсолютизації технічного прогресу, нехтування суб'єктивним чинником - чисельні екологічні та соціально-політичні лиха. Технічний раціоналізм нашого часу веде до поглинання технікою людини як автономної особистості. Отже, піднесення духовності постає як проблема фізичного існування людства і кожної нації.

Розвиток духовності, разом з цим і розкріпачення самобутньої природи людини, виявляється, як свідчить історичний досвід, органічною передумовою будь-якого прогресу: культурного, політичного, соціального, економічного. Тому сьогодні феномен духовності набув виняткової значущості. Дослідження цього феномену не залишилось поза увагою і українських вчених (про що свідчать виступи на Міжнародній науково-практичній конференції "Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості", Луцьк, 1994 р.).

Логічним кроком до осмислення вказаного феномену стало досягнення всього надбання попередників з метою глибокого розуміння поставленої проблеми в світлі сьогоденних психолого-педагогічних реалій. З огляду на це в роботі аналізуються праці вітчизняних та зарубіжних мисленників, що зробили вагомий внесок в обґрунтування психологічного змісту духовності, її виховання (Г.Сковороди, К.Г.Юнга, Е.Фромма, В.Франкла, Ж.Піаже, А.Швейцера, А.Камю, П.Юркевича, Г.Ващенко, В.Сухомлинського, С.Русової, С.Л.Франка, М.Бердяєва, В.В.Розанова та ін.).

Не потребує доказів теза про те, що тільки національна школа спроможна плекати почуття етнічної ідентичності, національну самосвідомість, любов до національної культури. Саме любов-ідентифікація з конкретною національною культурою постає одним з суттєвих чинників становлення особистості, панівною рисою якої є не лише здатність до творчої трансформації оточуючої дійсності, але й до свідомої ідентифікації самої себе як суб'єкта власної діяльності. Відсутність національної самосвідомості, почуття етнічної ідентичності є тим психологічним підґрунтям, що сприяє формуванню меркантильно-бездуховних, агресивно-деструктивних особистостей. Відчуження особистості від національного призводить до руйнування необхідного базису її духовного розвитку.

Результати порівняльного аналізу свідчать, що поняття "духовність", "бездуховність" у роботах як педагогів, так і психологів не набули концептуального визначення та цілісної експериментальної верифікації. Теорія, методика й практика виховання духовності в українській національній школі не дістала ще всебічного психологічного обґрунтування. А відсутність психологічних досліджень проблеми духовності та шляхів її виховання гальмує розробку й запровадження у навчально-виховний процес нових педагогічних технологій.

Виходячи із актуальності зазначеної проблеми, недостатньої її розробки у сучасній психолого-педагогічній теорії визначені об'єкт, предмет та мета дослідження.

Об'єктом дослідження є виховання духовності в українській національній школі.

Предмет дослідження - психологічні умови виховання духовності у контексті розбудови української національної школи.

Мета дослідження полягала в тому, щоб на підставі розробленої психолого-педагогічної концепції виявити особливості та психологічні умови формування духовності в українській національній школі.

Відповідно до об'єкта й предмета дослідження були сформульовані гіпотези дослідження, що полягали в наступних припущеннях:

- розвиток у навчально-виховному процесі духовності як багатовимірної реальності соціокультурного буття людини є процесом формування у підростаючої особистості здатності до самоусвідомлення себе як екзистенціально відповідального суб'єкта діяльності;

- розвиток вказаної здатності відбувається в умовах організації такого змісту навчально-виховного процесу, що є адекватним віковим можливостям суб'єкта учіння;

- найефективнішим засобом розвитку вказаної здатності є ігрова організація навчально-виховної діяльності.

Для перевірки висунутих гіпотез необхідно було розв'язати такі дослідницькі завдання:

1. Розробити концептуальну модель поняття духовності, визначити його психологічний зміст та висхідні засади експериментального дослідження в системі навчальних інституцій.

2. Визначити роль і місце українського національного ідеалу та його стрижневі риси як фактори виховання духовності підростаючої особистості.

3. Здійснити психологічний аналіз наслідків впливу тоталітаризму на психіку особистості з метою вироблення загальної стратегії дослідження.

4. Обгрунтувати сутність та психолого-педагогічні умови впливу різноманітних факторів духовності.

5. Розробити психолого-педагогічну програму виховання у учнів загальноосвітніх шкіл духовності в процесі вивчення предметів естетичного циклу й апробувати її за експериментальних умов.

Методологічні засади впливають із тез вітчизняної психології про щільний зв'язок свідомості і діяльності, про закономірності формування мотиваційної сфери особистості, про природу і якості особистості, викладених у працях Л.С.Виготського, Г.С.Костюка, О.М.Леонтьєва, С.Л.Рубінштейна, а також із головних концептуальних тез теорії розвитку особистості в умовах учбової діяльності та теорії розвиваючого навчання, з положень про творчу діяльність людини, про діалектичну єдність національного і загальнолюдського в процесі виховання духовної особистості, що містяться у творчому доробку В.В.Давидова, Д.Б.Ельконіна, М.Й.Боришевського, С.Д.Максименка, В.О.Моляко та інших психологів.

Теоретичну основу даного дослідження склали загальнофілософські, психологічні, педагогічні погляди на особистість і її духовні виміри, що містяться в творах Д.Чижевського, Е.Канта, А.Швейцера, Н.Ф.Фьодорова та ін. мисленників.

З метою системного аналізу поняття духовності та його структурних компонентів використовувалися також положення, що містяться у етнологічних працях М.Костомарова, П.Куліша, М.Драгоманова, Г.Лебона, М.Бердяєва, В.Вундта, Ю.Липи, В.Шлемкевича, В.Січинського, Б.Алтемейера, Е.Сміта та ін.; в творах з галузі психології мистецтва і художньо-естетичного виховання з доробку І.Дамаскіна, Псевдо-Діонісія, Л.С.Виготського, Ф.Шіллера, Г.В.Ф.Гегеля, О.Потебні, А.Ф.Лосєва, М.М.Бахтіна, А.Бєлого, Д.Б.Кабалєвського, Г.М.Падалки та ін.; психології релігії Г.В.Ф.Гегеля,

Р.Грассері, У.Джемса; філософії гри К.Сігова; з історії України В.Липинського, М.Грушевського, та ін.; з історії становлення української національної самосвідомості В.Жмира, М.Рубчак, Ю.Пахомова.

Осмислення спадщини названих вище та інших авторів дозволило уточнити деякі питання співвідношення і взаємодії духовних, соціальних та біологічних факторів в розвитку особистості, виявити основні шляхи формування у учнів здатності до саморегуляції, самоорганізації та самопобудови.

Для розв'язання поставлених завдань було застосовано такі методи та методики: теоретичний аналіз понять, що визначили психологічний зміст організації виховання духовності в українській національній школі; розробка та обґрунтування положень, що утворюють цілісну систему психологічних основ виховання духовності в українській національній школі; психолого-педагогічний формуючий експеримент, який включає констатуючу, перетворюючу (формуючу) і контрольну частини; аналіз самоспостережень-рефлексій естетично-моральних переживань учнів; ситуативні проєктивні тести, спрямовані на вивчення особливостей емоційних ідентифікацій учнів; спостереження; бесіди; експертне оцінювання, а також методи статистичної обробки кількісних показників.

Організація і база дослідження. Джерелознавчу базу дослідження утворила психологічна, педагогічна, філософська, етнологічна, історична література: монографії, наукові статті, дисертації. Дослідно-експериментальна робота проводилась з науково-педагогічним активом (вчителі-експериментатори) в гімназії №1, школі-лицей №23, загальноосвітній школі №24 м.Івано-Франківська. Всього в експерименті взяли

участь близько 300 учнів і 3 вчителі літератури, 1 учитель музики, 1 - історії.

Дослідження проводилось в три етапи:

I - *пошуковий* (1986-1990 р.р.), на якому вивчався стан проблеми дослідження, визначалися підходи до її вирішення, розроблялись висхідні принципи та методики дослідження, формувались робочі гіпотези.

II - *формулюючий* (1990-1993 р.р.), що полягав в лонгітюдинальному дослідженні процесу розвитку духовності в реальних умовах навчально-виховного процесу в школі.

III - *теоретико-узагальнюючий* (1993-1996 р.р.), на якому здійснювались систематизація й узагальнення результатів дослідження, визначались найбільш ефективні шляхи формуючого психолого-педагогічного експерименту, формувалися висновки стосовно науково обгрунтованої системи виховання духовності в українській національній школі.

Наукова новизна дослідження полягає в здійсненні системного вивчення феномену духовності та розробці науково-методичних шляхів її формування в українській національній школі.

Теоретично і експериментально обгрунтовано психологічні основи процесу виховання духовності учнів загальноосвітніх шкіл. Цими основами є:

- утвердження в школі духовного ідеалу - "Правда - в свободі духу";

- формування почуття етнічної ідентичності, національної самосвідомості, почуття любові до національної культури, до природи України, до життя, до людей;

- плекання почуття рівності у людській гідності, правах і обов'язках громадянина і толерантності до інтелектуальної елітності;

- побудова навчально-виховної роботи з врахуванням духовних засад стрижневих рис українського національного характеру;

- творення особистісних естетично-моральних духовних смислів художніх образів та історичних подій на уроках естетичного циклу та історії.

Встановлено, що творення особистісних духовних смислів в процесі художньо-естетичного сприймання є основним психологічним механізмом розвитку духовності особистості в навчальному процесі.

Розроблено і апробовано ігрову методику вивчення предметів естетичного циклу та історії, що сприяє засвоєнню учнями змісту етичних, естетичних, релігійних, психологічних, філософських понять, опанування котрими на рівні емоційної ідентифікації веде до формування у учнів цілісної структури світогляду та системи диспозицій характеру.

Показано, що розроблена методика художньо-естетичної екзистенціальної гри веде до поглибленого духовного впливу мистецтва.

З'ясовано і психологічно обгрунтовано ідейно-емоційний вплив художнього образу на становлення духовного змісту підростаючої особистості.

Виявлено психологічний стрижень і зміст українського національного ідеалу.

Виявлено та охарактеризовано основні психічні механізми руйнування духовності в умовах тоталітарного способу організації суспільства.

Теоретичне значення дослідження полягає в розширенні й поглибленні уявлень про процес розвитку духовності учнів загальноосвітніх шкіл України в умовах спеціальної психологічної організації навчально-виховного процесу.

Обґрунтована система критеріїв та засобів розвитку духовності, що забезпечує більш дієве функціонування в школі навчально-виховних впливів.

Розкрито і психологічно обґрунтовано соціально-педагогічні умови розвитку духовності у учнів загальноосвітніх шкіл.

Запропоновано шляхи органічного поєднання навчально-виховних технологій із змістом й специфікою навчальних дисциплін художньо-естетичного спрямування, національного ідеалу, що значно поліпшують можливості розвитку духовного потенціалу підростаючої особистості.

Практична значимість дослідження полягає в тому, що запропонована система виховання духовності дозволяє науково обґрунтовано відбирати зміст і форми організації навчально-виховної роботи на сучасному етапі становлення національної школи.

Досвід багаторічного використання розробленої автором психолого-дидактичної системи, побудованої на засадах художньо-естетичної екзистенціальної гри, засвідчив високу ефективність вказаної системи, що виявилась у фактах досягнення учнями експериментальних шкіл помітного розвитку духовної рефлексивності. В цьому плані ефективною виявилась розроблена і апробована в ході дослідження ігрова методика вивчення предметів естетичного циклу та історії.

Виявлені психологічні умови виховання духовності збагачують практику навчально-виховного процесу в школі.

На захист виносяться такі положення:

Впровадження на сьогоднішній день в арсенал педагогіки дійових засобів стимулювання актуальних та потенційних можливостей суб'єкта учіння стимулюється насамперед відсутністю усталених положень стосовно умов, специфіки та механізмів психологічної організації навчально-виховного процесу.

Стрижневим психологічним механізмом, що забезпечує становлення особистості як суб'єкта життєдіяльності є екзистенціальна рефлексивність, усвідомлення себе як цілісного самобуття, своїх актуальних і потенційних потреб, можливостей, сенсу свого життя. Стверджуючим началом такої рефлексивності є потреба особистості в саморозбудові свого духовного осереддя, здатність її до духовного самозростання.

Здатність особистості до переструктурування мотивації своєї життєдіяльності розвивається через аутентичну смислову наповненість моральних та естетичних переживань, формування почуття етнічної ідентичності та екзистенціальної відповідальності.

Унікальною за своїми можливостями детермінантою розвитку вказаних вище базових здатностей людини є прилучення її до царини мистецтва, художнього світу. Саме на шляху опанування духовним ідейно-емоційним змістом художніх образів і відбувається процес трансформації його в особистісні екзистенціально-духовні смисли.

Є достатні підстави вважати, що ефективно використання даного чинника у навчально-виховному процесі може бути забезпечене за умови спеціальної організації процесу засвоєння учнями змісту предметів естетичного циклу, а саме, через поєднання теорії учбової та ігрової діяльності.

Ідейно-емоційний стрижень художніх образів, їх сила і дієвість полягають в свободі духу.

Подолання заблокованих й спотворених тоталітарним суспільством фундаментальних потреб людини в самовизначенні й саморозвитку може бути здійснене на ґрунті виявлення притаманних рисам українського національного характеру глибинних засад духовності. Без вияву форм і специфіки вияву вказаних засад унеможливорюється і сам процес переводу феномена духовності на мову педагогічної практики.

Надійність і вірогідність дослідження забезпечується:

- всебічним теоретичним обґрунтуванням використання комплексу методів виховання духовності в українській національній школі;

- результатами дослідної перевірки теоретичних положень у психолого-педагогічному експерименті;

- наявністю об'єктивних показників рівнів розвитку духовності у школярів;

- використанням взаємодоповнюючих методів і методик, поєднанням кількісного та якісного аналізу одержаних результатів;

- достатньою репрезентативністю вибірки.

Особиста участь дисертанта в одержанні наукових результатів полягає:

- в розробці теоретичних засад дослідження, принципів і методів психолого-педагогічного формуючого експерименту;

- у наданні методичної допомоги вчителям, працівникам народної освіти, консультацій студентам Прикарпатського університету;

- у розробці програм "Духовні цінності: джерела, сучасний стан, формування", "Виховання національної самосвідо-

мости у майбутнього вчителя", що використовуються на базі Прикарпатського університету ім.В.Стефаніка і Українського державного педагогічного університету ім.М.Драгоманова.

Апробація і впровадження результатів дослідження здійснювались шляхом публікації праць. Теоретичні положення дисертації, її основні наукові результати були викладені автором у вигляді виступів і обговорювались:

На Міжнародній науково-практичній конференції "До нової України - шляхом реформ" (Київ, 1992 р.).

На Міжвузівській науково-практичній конференції "Соціально-психологічні проблеми професійної підготовки майбутнього вчителя" (Київ, 1992 р.).

На Міжнародній науково-практичній конференції "Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості" (Луцьк, 1994 р.).

На Міжнародній науковій конференції "Гуманітарні аспекти реформи і розвитку національної системи освіти" (Київ, 1994 р.).

На Всеукраїнській науково-практичній конференції "Українське народознавство і проблеми виховання учнів" (Івано-Франківськ, 1995 р.).

На Міжнародній науковій конференції "Національна еліта та інтелектуальний потенціал України" (Львів, 1996 р.).

Апробація результатів дослідження і їх практичне втілення здійснюється також шляхом систематичної лекційної і консультативної роботи пошукувача.

На основі результатів дослідження створено навчальний посібник з етнопсихології, а також навчальні програми з музики, з української і зарубіжної літератури для загальноосвітніх шкіл України.

Розроблені автором програми впроваджуються у психолого-педагогічній підготовці у гімназії №1, експериментальній школі-лицей №23 Прикарпатського університету, у загальноосвітній школі № 24 м.Івано-Франківська. Вони також використовуються у психолого-педагогічній підготовці студентів Прикарпатського університету ім.В.Стефаника ("Духовні цінності: джерела, сучасний стан, формування") і Українського державного педагогічного університету ім.М.Драгоманова ("Виховання національної самосвідомості у майбутнього вчителя").

Публікації. Основний зміст і результати дослідження опубліковані у 30 роботах (монографії, наукові статті, брошури, методичні розробки, навчальний посібник, тези) загальним обсягом понад 60 друківаних аркушів.

Структура роботи зумовлена логікою дослідження. Дисертація складається із вступу, шести розділів, заключення, списку основної використаної літератури та додатків. Загальний обсяг - 416 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обгрунтовані актуальність проблеми, наукова новизна, теоретична і практична значимість роботи, сформульовано об'єкт, предмет, мету, гіпотезу і основні завдання дослідження, положення, що виносяться на захист, відображена апробація та впровадження здобутих результатів.

У першому розділі - "Духовність в структурі національного характеру - вирішальний чинник прогресу нації" - розглянуто зміст тих особливостей національного характеру, від яких вирішальним чином залежить прогресивний розвиток нації у всіх без винятку напрямках цивілізації і культури.

Показано, що почуття етнічної ідентичності, національна самосвідомість є найістотнішою складовою нації і національного характеру, без якої неможливе їх існування. Сутність "нової етніцистської позиції", яка утвердилась у світовій науці, полягає в тому, що почуття етнічної ідентичності, національна самосвідомість визначально впливають на всі суспільні процеси, вони є головним інгредієнтом у творенні і збереженні держави.

Доведено, зокрема, що любов-ідентифікація з конкретною національною культурою є необхідною психологічною умовою формування морально-екзистенціальної відповідальності як життєвої позиції, як стрижневого функціонального вияву духовності.

Отже, є всі підстави вважати, що розвиток почуття етнічної ідентичності, національної самосвідомості у навчально-виховному процесі в українській національній школі складає необхідну і фундаментальну психологічну основу виховання духовності.

Функціонально-структурний аналіз національного характеру виявив, що життєдайним для всебічного прогресу нації є ідеал, сповнений високими духовно-моральними цінностями, та інтегративно підпорядковані йому диспозиції національного характеру. Ідеали всіх цивілізованих націй презентують в собі свободу духу та індивідуалізм, що розуміється в вимірі здатності і бажання людини брати на себе активну відповідальність за все, що діється навколо. Такий індивідуалізм припустимо визначити як екзистенціально відповідальний. Останній є функціональним виявом духовності і утворює стрижень характеру, формування якого так

чи інакше визначене провідним завданням освітянської політики цивілізованих націй.

Отже, утвердження духовно-морального ідеалу в українській національній школі постає як необхідна психологічна умова виховання духовності.

В цьому ж розділі розкривається вирішальна роль соціально-психологічних механізмів традиції у спадковій передачі рис національного характеру, у формуванні почуття етнічної ідентичності, почуття національного "ми".

Посередництвом традиції суспільності виражають і стверджують себе. Це синтезовані, підпорядковані національному ідеалу духовні цінності, вірування і відповідні їм форми поведінки. Дотримуючись традицій оточення, у якому живе, людина виражає свою солідарність, ідентичність з ним. З взаємопоеднання відношень індивідів до традицій утворюються глибинні рушійні сили усіх суспільних процесів. Чим більше членів суспільства ідентифікується з його традиціями, тим воно міцніше, стабільніше. Ця ідентифікація - стрижневий психологічний механізм формування рис національного характеру, почуття етнічної ідентичності посередництвом традицій.

Таким чином, врахування вирішальної ролі традицій у формуванні рис національного характеру, почуття етнічної ідентичності є важливою психологічною основою виховання духовності.

Не менш важливою, як це доводиться далі, психологічною основою виховання духовності в українській національній школі постає формування у учнів позитивного емоційного ставлення до ідеї рівності людей у людській гідності,

правах і обов'язках особистості та громадянина і толерантності до інтелектуальної переваги, інтелектуальної елітності.

Проведений в процесі дослідження аналіз етнопсихологічних розробок показав, що в українській етнологічній думці є тенденція до абсолютизації ірраціонально-емотивних складових національного характеру, до розуміння останніх як визначальних рушійних сил потужності націй (Д.Донцов та ін.). Раціональні, наукові, моральні, релігійні знання та переконання в структурі національної самосвідомості визначаються цими авторами як щось другорядне. Це пояснюється палким бажанням прихильників даного погляду виплекати агресивний український націоналізм, беззастережну волю до влади і панування в нашому національному характері. Національній еліті тут відводиться провідна роль.

Історія показує, що агресивні емоції мас розбурхують ті політичні угруповання, які прагнуть перетворити народ у юрбу - легкий об'єкт ідейно-політичного маніпулювання. Цивілізовані нації і їх ідейно-політичні провідники виявляють потяг і волю до культури, науки, моралі, релігії, виробництва, а не до брутальної агресії. Їх емоційні прояви слугують їх розуму, їх духовним цінностям. Їх еліта виявляє творчо-конструктивні, а не войовничо-руйнівні тенденції.

Тонкий, але дуже продуктивний прошарок інтелектуальної еліти, який виростає на підґрунті загальної освіченості, культу знань і культури, становить істотну ознаку цивілізованих націй. Принцип елітарності - один з істотних виявів ієрархічності суспільного життя, як його необхідної умови. Як неможлива рівність людей за фізичними і психічними якостями, так неможлива рівність їх соціальних статусів, обов'язків і прав. Про рівність доцільно говорити в розу-

мінні її як рівності усіх перед Законом, у можливості реалізувати свої задатки, перед Всесвітом, перед Богом.

В *другому розділі* - "Тоталітаризм і бездуховність в Україні" - окреслено комплекси бездуховності, породжені у психології нашої нації тоталітаризмом, психологічні механізми цього процесу, негативний вплив на психіку особистості нашого часу, особливості українського національного характеру, найбільш уразливі для впливу тоталітарної ідеології.

За даними культурно-психологічних досліджень (Р.Бенедикт, А.Кардінер, К.Дюбуа, М.Мід, Дж.Горер, Б.Каплан, Д.Левінсон, Д.Рірман), кожна культура породжує свою типову особистість, яка і приймається за базову. Її психологічним змістом є комплекс однакових рис у представників кожної культури. Ці риси забезпечують активну і ефективну адаптацію до неї. Базова особистість не тотожна національному характеру. Нація може опинитись у історико-культурній ситуації, яка не відповідає істотним якостям її характеру. Саме у такій ситуації опинилась українська нація у соціалістичний період своєї історії. Вивчення психологічного змісту базової особистості комуністичного тоталітаризму є необхідною психологічною умовою вибору вірних шляхів виховання духовності в українській національній школі.

Бездуховна базова особистість, як показав свого часу Е.Фромм, - трагічна реалія ХХ ст. Цьому є об'єктивні причини, притаманні і найбільш прогресивним з сучасних культур. Але, на Заході набуває сили тенденція до поступового нівелювання цих причин, до творення культури, що формуватиме духовну базову особистість. В умовах тоталітаризму духовний прогрес зазнає суттєвих спотворень, оскільки тоталітаризм не може існувати без утвердження себе насильниць-

кими засобами. Насильство приводить до конформізму. Конформіст, як відомо, живе волею того середовища, від якого залежить, заслуговуючи цим його схвалення і уникаючи кар. Конформізм нівелює в людській душі все стале, духовне. В роботі докладно аналізуються психологічні механізми не-свідомого конформізму - "втеча в натовп", раціоналізація, ідентифікація з агресором.

Здатність раціоналізувати (виправдовувати насамперед для себе) тиранію так беззастережно, щоб сприймати її з вдовolenням - як безкомпромісну справедливість, тощо - можна психологічно тлумачити як соціальну перверзію мазохістського типу. Остання постає на страху і благоговінні одночасно перед жорстоким, але "справедливим" (раціоналізація) по-водженням з людьми, в тому числі, з самим собою. Таке спотворення органічно в'яжеться зі зловтіхою, жорстокістю та іншими насильницькими якостями, котрі називають садистськими (ідентифікація з агресором). На цьому психологічному ґрунті утворюється єдиний комплекс бездуховності, який можна назвати соціальним садистсько-мазохістським.

Проведений в роботі аналіз дозволив нам виокремити ще один комплекс бездуховності, зумовлюваний тоталітаризмом, що може бути визначений як комплекс соціальної неповноцінності. Цей комплекс формується в тих випадках, коли людина переживає фрустрацію від позбавлення свободи духовного і практичного самовияву. Такого роду психічні стани ведуть до розчарування, морального нігілізму та меркантильного егоїзму. На цьому тлі формується агресивна споживацька активність, як прояв гіперкомпенсації комплексу соціальної неповноцінності.

Чимало людей, які не змогли пристосуватись до системи, почали "втікати" від неприйняттого для них світу за допомогою наркотичних речовин, "масової культури". Дана поведінка відповідає відомому поняттю інфантилізму, стрижневою ознакою котрого є практична недієвість, дитиняче прагнення сховатись, "втекти в забуття". Все це можна назвати психічним комплексом інфантилізму.

Подальше вивчення сформованої тоталітаризмом суспільної типології людей дозволило виявити чималу кількість осіб, наляканих і психологічно виснажених реаліями "реального соціалізму", а потім, перебудови і "демократизації", що характеризуються наявністю у них стану невропатичної тривожності, який при певних обставинах перетворюється у ананкастичний синдром. Через неспроможність реального впливу на дійсність, особи з комплексом невропатичної тривожності звертаються до таких ілюзійних засобів впливу на перебіг подій, як магічні ритуали, заклинання, тощо.

Тотальне руйнування всіма можливими засобами духовності позначилось на падінні інтелектуального рівня суспільства, зумовило появу примітивних і упереджених стереотипів, викривлень в психічному розвитку людини.

Проведений далі аналіз дозволяє зробити висновок про те, що в сучасній посттоталітарній Україні ситуація для "розкомплексування" і духовного піднесення, з одного боку, несприятлива. Вона спричиняє стани тривоги, розгубленості, фрустрації, тощо. Але, з другого боку, потужною є і тенденція до вивільнення людського духу від багаторічного штучного утиску. Духовна активність дедалі набирає потужності, що має своє національне забарвлення.

Було б спрощенням твердити, що більшовицький режим в Україні не мав ніякого сприятливого ґрунту в українському національному характері. В роботі проаналізовані особливості українського національного характеру, сприятливі для комуністичного тоталітаризму. Серед цих особливостей стрижневою є очікування "правди". Історія українського народу складалась так, що попри реальні можливості і потенції, він залишався постійно часткою наддержавного утворення, залежною від сторонніх впливів. В результаті в українській психіці виникло і з часом зафіксувалось сподівання на допомогу якоїсь зовнішньої сили, що утвердить "правду" в Україні. Це очікування "правди" згодом позбулося елементу раціоналізації і перетворилось в неусвідомлюваний, нерелексований, ідеологічно необґрунтований стрижень ідеалу нашої нації з виразним пасивно-утриманським забарвленням. Марксистсько-ленінські обіцянки про абсолютну і ладну для всіх "правду", яку несе пролетарська партія, і т.і., якнайкраще припасувались до змісту вказаного ідеалу.

Синтонним більшовицьким ідеям в українському національному характері було також прагнення до рівності. Досить нагадати, що наша нація впродовж усієї своєї історії була переважно селянською, а селяни, як відомо з тієї ж історії, завжди були найбільш приниженим класом. Отже, толерантність української душі до ідеї соціальної рівності має свої історичні витоки і підґрунтя. Потяг до соціальної рівності постав як істотний вияв феномену очікування "правди".

Репресивні методи утвердження "правди" також знайшли свій відгук в українській душі. Це - схильність до кривавої помсти, "гайдамаччини" (В.Липинський, Д.Чижевський,

В.Янів, О.Кульчицький). Постійне переслідування українців, ті страждання, яких їм завдавали вороги, зумовлювали, одночасно зі станом очікування "правди" ззовні, готовність їх при нагоді до помсти.

Третій розділ - "Психологічний зміст духовності" - присвячено аналізу найбільш поширених поглядів на сутність феномену духовності, а також розгляду теорій та емпіричних підходів до його дослідження.

З погляду категорій духовності і бездуховності в розділі аналізується, зокрема, фрейдистське тлумачення сутності людини, проблема взаємозв'язків свідомого і несвідомого у людській психіці, а також тези про глибинні, несвідомі засади авторитаризму, як наслідок репресивної природи людської культури. З погляду психоаналітичних висновків, людство стоїть перед альтернативою: або всеохоплююча війна кожного проти всіх, як результат "розв'язаних" потягів, або подальша невротизація людської психіки під пресом репресивної культури. В пошуках вирішення цієї альтернативи думка про звернення до феномену духовності лишалась останньою.

На наш погляд, найбільш змістовна психологічна характеристика духовності належить В.Франклу, за якою, духовне розуміється як те в людині, що завжди може заперечити. Мова, зрозуміло, не йде про те, що духовне повинно пригнобити природні потяги і заперечувати всілякі соціальні вимоги, а про те, що воно покликане ошляхетнювати і біологічне, і соціальне в людині, надавати їм гуманістичного змісту. Боротьба між духовними поривами і сковуючими людський дух природними і соціальними силами є найглибше джерело трагедійності буття людини на землі.

Серед психологічних концепцій, спрямованих на пояснення феномену духовності у аспекті нашого дослідження, важливими є ідеї швейцарського психолога психоаналітичної орієнтації К.Г.Юнга. У відповідності з його висхідною позицією, основним для всілякої психології є питання: як людині жити в світі, щоб досягти душевної гармонії, радості буття, щастя. Шлях до цього, за К.Г.Юнгом, треба шукати в гармонії у самому собі, в своїй душі, глибинною основою якої є символіка колективного несвідомого - архетипи, як такі утворення, що містять в собі правильні - духовно-моральні - уявлення людини про смисл життя.

Пошуки психоаналітиків "рецепту щастя" привели їх до поняття духовності, як необхідної умови його досягнення (А.Адлер, К.Хорні). Основна запорука радості буття людини, на думку Т.Рейха, полягає у звільненні сексуальної сфери від репресивних соціальних сил і в побудові стосунків між людьми на їх істотному, але неусвідомлюваному прагненні до любові і творчості. В.Франкл зосередив свою увагу на совісті, на виявленні несвідомого, емоційного кореня останньої, її ключового місця в структурі духовності особистості. Відповідно з психоаналітичною платформою, всі вказані дослідники орієнтували на пошук таких механізмів розвитку духовності людини, що лежать в несвідомих глибинах психіки.

Грунтовно феномен духовності був проаналізований в роботах Е.Фромма. На його думку, тільки пробудження гуманістичної совісті, розвиток духовності особистості є тою "істинною революцією", що нарешті відкриє людині справжню радість буття, "воскресить" людину, поверне її до її істинної сутності. Головним суб'єктом цієї "революції сердець"

є, за Е.Фроммом, сама особистість, а провідним психологічним механізмом - її аутентичний пошук.

Особливе значення для визначення психологічних основ виховання духовності в українській національній школі має етичне вчення А.Швейцера, яке містить найбільш ґрунтовну на сьогоднішній день розробку психології етичного, морального у його зв'язку з духовним.

Моральні і духовні задатки закладені в природі людини, за А.Швейцером, у вигляді схильності, яка не підлягає вичерпному науковому поясненню. Етика у вченні А.Швейцера постає як безмежна, беззастережна, безкорислива екзистенціальна відповідальність людини за збереження і вдосконалення життя. Духовність розуміється як порив душі людини до трансцендентного, яке є духовним у своїй сутності. Справжньої духовності людина набуває, на думку мисленика, лиш тоді, коли цей її порив сповнюється етичним змістом, гуманністю. Величезна життєдайна сила християнського учіння полягає, як вважає А.Швейцер, саме у глибинному етичному його сповненні. Релігійні переживання, віра в Бога нерозривно пов'язуються з моральними почуттями і переживаннями. Тільки цим шляхом, за А.Швейцером, людина може дійти до найістотнішого смислу свого життя і цим - досягнути високої душевної гармонії, найвищої радості буття.

В зв'язку з наведеними вище поглядами, в роботі аналізується питання утилітаризму у мотивації християнської етичної позиції, конкретно - егоїстична надія на винагороду у потойбічному житті у вигляді блаженства в раю за етичну поведінку в земному житті.

Психологічний стрижень християнської етики полягає в любові, як найвищій моральній істині і цінності. В цьому разі не так важливо для духовного піднесення особистості і суспільства, що стоїть за цим: чи це егоїстична надія людини на райське блаженство у іпостасі свого земного Я, чи містичне почуття розчинення власного Я у Абсолютному Житті, ідентифікація себе з ним і цим - нівелювання проблеми існування свого Я після смерті. В обох випадках життєдіяльність людини набуває достатньої життєдайної потужності. В свою чергу, поведінка впливає на мотивацію: особистість не лише чинить у відповідності з тим, чим вона є, але й стає у відповідності з тим, як вона чинить. Отже, незалежно від особливостей обґрунтування людиною своєї християнської етичної позиції, остання залишає її в межах духовності.

В роботі показано, що і екзистенціалістська філософія, не зважаючи на свій похмурий песимізм в оцінці становища людини на землі, в кінцевому рахунку, виокремила любов як найвищу цінність і як необхідну та стрижневу детермінанту гармонійного розвитку особистості.

Екзистенціалізм поставив собі за мету дати відповідь на питання про істинність людського існування, допомогти людині вийти зі стану неістинного буття. Оточуючий людину світ, з погляду екзистенціалізму, жорстокий, ворожий, абсурдний. Потойбічного життя немає. Смерть кладе остаточну крапку на поневір'янні людини в ньому. А це робить її існування ірраціональним, неістинним, безнадійно-трагічним.

Але, екзистенціалістська філософія не зупиняється на даному визначенні людського існування. Вона намагається допомогти людині сягнути істинного буття, зазнати радості, щастя. Ця філософія пропонує їй обрати позицію запереч-

чення існуючого з метою його вдосконалення через одухотворення, етизацію. Шлях до цього - гармонійне єднання з усім живим на землі, постійний пошук радості буття у шляхетності, творчості, ніжності - всьому, у чому виявляється любов. Любов здатна розірвати егоцентричне коло абсурдного, обмеженого смертю індивідуального життя, надати йому високого смислу у житті інших, у всьому живому.

В розділі аналізуються погляди на духовний зміст людської психіки у роботах представників "гуманістичної психології" (Х.Кохута і А.Маслоу). Дослідження вказаного напрямку свідчать про можливість досягнення людиною тієї гармонійності, що зумовлюється можливістю бути "усім, чим вона може бути" і, разом з цим, етичною життєвою позицією.

Аналіз психологічного змісту феномену духовності виявив її нерозривний зв'язок з моральністю, а також принципovu можливість виховання духовності за умови опанування її психологічними механізмами і використання їх. Отримані результати дозволили нам розробити свою теоретичну модель виховання духовності в українській національній школі.

Важливою складовою цієї моделі є уявлення про сутність, особливості і зміст поняття українського національного характеру. Саме розгляду цього питання і присвячено наступний, *четвертий розділ* нашого дослідження - "Риси українського національного характеру з погляду духовності".

Велика увага приділяється тут розгляду таких питань, як особливості розвитку української національної самосвідомості, почуття української етнічної ідентичності. Показано, що в Україні історично склалось так, що розвиток цих стрижневих якостей національного характеру гальмувався. Як відомо, Польща під час свого панування в Україні від-

верто нищила все українське. Аби зберегти свій соціальний статус, значна частина української шляхти і духівництва перебрала польські етнічні ознаки і перейшла до католицизму. Таким чином, чимало представників тих верств, які мали б грати провідну роль у розвої нації, національної самосвідомості, перетворились в супротивників українському духові. Збереженню його в той важкий час завдячуємо тому, що його не зрадили частина духівництва, шляхти, козацтво, міщанство і, головне, селянська маса. Стимулювала національну самосвідомість православна церква, яка, на думку багатьох дослідників, надихала народ на національно-визвольну війну.

Результатом національно-визвольної війни українців під проводом Б.Хмельницького було загарбання більшої частини України Росією, решта залишилась у Польщі. Православна Росія здалась багатьом українцям, що натерпілись від поляків, своєю, рідною, ідентичною. Чимало шляхти, інтелігенції, духівництва перейшло на московське як на істотно споріднене, тотожне. Російське панування в Україні привело до того, що національна самосвідомість, почуття етнічної ідентичності вижили, але втратили ідеологічну основу, знизились до рівня примітивної рефлексії національної психіки у якій українське ототожнюється з хатньо-побутовим.

Після поразки у війні з українцями Польща посилила національне та релігійне гноблення на Правобережжі. Розумним кроком, що зіграв величезну позитивну роль у збереженні української культури та самосвідомості в цій частині України, був перехід до унії з Ватіканом частини православного духівництва. В дисертації висвітлюється роль греко-католицької церкви у збереженні української національної самосвідомості.

Показано, зокрема, що потужним стимулятором національної самосвідомості на всій Україні були події 1917-1920 р.р. Але, не вистачило тоді нашому народу насаги до боротьби за незалежність. Серед основних суб'єктивних чинників втрати незалежності не останню роль зіграв фактор недостатньо розвинутої національної самосвідомості, почуття української етнічної ідентичності, пасивно-утриманські риси національного ідеалу.

Духовно-культурний та фізичний геноцид, влаштований більшовиками в Україні, пригнобив українську національну самосвідомість, почуття української етнічної ідентичності, маючи на меті знищити їх цілком. У Західній Україні ці психічні утворення зазнали під впливом колоніальної політики Польщі і потім "визвольної" політики СРСР і фашистської Німеччини складних колізій. В роботі докладно висвітлюються ці колізії.

Проведений в роботі етнопсихологічний аналіз особливостей розвитку української національної самосвідомості, почуття української етнічної ідентичності дає підстави для висновку, що криза, у якій опинилась Україна, не нівелює національну самосвідомість українських мас. За таких умов, як показує історія, у самосвідомості зрілих націй пробуджується гонор-злість - стеничне, спонукаюче до активної впорядковуючої діяльності, почуття.

В розділі подається аналіз сучасного стану духовних тенденцій в Україні, побудований на репрезентативних соціологічних дослідженнях (Є.І.Головаха та ін.).

Далі в дослідженні аналізується структурний комплекс рис українського національного характеру - інтровертизму, емотивності (кордоцентризму), релігійності - з погляду духов-

ності. Показано, зокрема, що вершиною прояву українського інтровертизму є духовні пошуки Г.Сковороди. Природно, що інтровертивний духовний пошук української душі був звернений насамперед до релігії Христа, мораль якої втілює найвищу правду і дає надію страждальцям. Ця зверненість розглядається нами як одна з істотних психологічних характеристик релігійності, як особливої і виразної риси українського національного характеру. Дана характеристика є свідченням глибинної духовності в українській релігійності. Про це неспростовно свідчать також: переважаюче побутування в Україні тих релігійних книг, що мають, в основному, духовно-моральний зміст (Псалтир, Новий Заповіт); поширення релігійних напрямків, які виразно спрямовані на духовно-моральні пошуки, та інші історичні факти, що розглядаються в дисертації.

Питання про релігійність української душі постало предметом спеціальної уваги М.Костомарова. Йому належить пріоритет в спробі виокремити стрижневий зміст даного явища. В цьому контексті в роботі аналізуються також відповідні погляди П.Куліша, Д.Донцова, В.Яніва, О.Кульчицького та ін. Переважна більшість авторів, які писали про українську релігійність, поділяли думки про даний предмет М.Костомарова, доповнюючи дану ним свого часу характеристику окремими спостереженнями і судженнями. Д.Донцов і його однодумці прагнули надати українській релігійності агресивного змісту. В дисертації міститься критика такого роду ідей.

Абсолютна більшість дослідників української релігійності нерозривно і органічно пов'язувала її з емотивністю ук-

раїнського характеру. В роботі показано джерела і особливості емотивності українства, негативні її сторони.

В дисертації наводяться дані, що є неспростовним свідченням наявності глибинних духовних основ емотивності як риси українського характеру. Це - наше мистецтво, в першу чергу, - фольклор, чільне місце в якому посідають пісні, що містять, за визнанням багатьох дослідників світу, глибокі і розмаїті емоційні переживання духовного змісту.

В даному розділі аналізується така риса українського національного характеру, як індивідуалізм, зміст якого репрезентує вияв ідеї свободи духу і діяльності людини.

На відміну від російської общини, для України ніколи не були характерними форми співжиття, сперті на авторитарну дисципліну, на суцільне підпорядкування особистості соціуму. Громади, які існували в Україні, лише на перший погляд нагадували російські общини, за змістом же істотно відрізнялися від них. У громаді кожен її член був виразником власної особистості, в той час, як російський "мир" виражав волю загалу, що поглинала особисту свободу кожного. Ця особливість підкреслювалась в роботах М.Костомарова, М.Грушевського, М.Туган-Барановського, Ю.Липи, І.Огієнка, А.Яковліва, Ю.Пахомова та інших дослідників.

Вивчення психологічного змісту українського індивідуалізму привело до висновку, що цей зміст відповідає тому екзистенціально відповідальному індивідуалізму, який є істотним виявом духовності. Разом з тим, український індивідуалізм не позбавлений і негативних виявів, які розглянуто в дисертації.

Аналіз українського національного характеру з погляду духовності, здійснений у цьому розділі, переконує, що в заса-

дах стрижневих рис нашого національного характеру є вагома основа, потенційно плідна для духовно-морального розвитку особистості і нації. У духовно-виховній діяльності необхідно спиратись на цю основу, враховувати її. Вона є ґрунтовною психологічною основою виховання духовності в українській національній школі. Ця основа з необхідністю вимагає переорієнтації в напрямку духовності нашого національного ідеалу і конкретизації його для національної школи. Вивчення усіх згаданих вище питань привело нас до висновку, що ідеал української національної школи повинен містити ідею: Правда - в свободі духу.

Аналіз психологічного змісту феномену духовності привів до висновку, що у навчально-виховному процесі в школі механізми її формування можуть бути ефективно задіяні при вивченні учнями предметів естетичного циклу та історії, оскільки ідейно-емоційним стрижнем художніх образів і основним пафосом мистецтва є свобода духу. Обґрунтуванню даного твердження присвячено наступний розділ.

П'ятий розділ - "Свобода духу - ідейно-емоційний стрижень художніх образів-символів" - містить аналіз загальнофілософського, естетичного, психологічного змісту таких понять як символ, образ, свобода духу, та ін.

Символ визначено як такий знак, який уже в своїй зовнішній формі уособлює зміст того уявлення, яке виявляє (Г.В.Ф.Гегель та ін.). На основі аналізу наукових праць в роботі доводиться, що художній образ є символом свого власного ідейно-емоційного змісту, тих емоційних переживань, які вклав у образ автор твору, і тих, що можуть виникнути при сприйманні даного образу іншими.

В історії розвитку естетико-психологічної думки є спроби шукати основи естетичних переживань на всіх рівнях функціонування психічного - від несвідомого (глибинного) до духовного (вершинного). Серед розробок, в яких художньо-естетичні потреби досліджуються як такі, що притаманні глибинним структурам, стрижневим є тлумачення мистецтва З.Фрейдом. Він розглядає художній образ як символ лібідозних і танатосних потягів, а витoki художньої діяльності вбачає у фантазії, за допомогою якої сини, що відмовились під впливом Над-Я від своїх бажань стати на місце своїх батьків у реальному житті, ставлять себе на їх місце в уяві, задовольняючи до певної міри таким способом свої витіснені у несвідоме бажання. Митець, у відповідності з таким поглядом, здійснює специфічний аутопсихоаналіз за допомогою образів, які створює, - в даних образах він у завуальованій, символічній формі задовольняє свої лібідозні і танатосні ("дикі") схильності.

Сприймаючи насолоди і страждання, пов'язані з колізіями лібідо, танатосу, Я і Над-Я, втілені в художній символіці, людина якоюсь мірою відчуває себе учасником цих подій, ідентифікується з ними. Уявна, фантазійна співучасть у даних колізіях є, деякою мірою, задоволенням власних, синтонних їм бажань, а отже, розрядкою стрижневого конфліктного напруження людської психіки.

Безумовно, окремі художні твори мають саме такий зміст. Але, мистецьку символіку в цілому неможливо звести до "вуалі" для лібідозних і танатосних "випарів" психіки. Вона істотно глибша за змістом і складніша за формою. Її створення і сприймання є за своєю сутністю духовною діяльністю.

В даному розділі показано, що стрижневим мотивом художньо-естетичної діяльності є емоційна ідентифікація зі свободою духу. Цей мотив вперше виразно окреслив Ф.Шіллер. Він, зокрема, вважав, що мистецтво задовольняє найзаповітнішу потребу людського духу - прагнення свободи, звільнення від сковуючих його природних і соціальних сил. В дисертації показано, що прагнення свободи духу було ідейно-емоційним стрижнем мистецтва з самого початку його зародження в надрах магічної діяльності.

Відомо, що всі первіснообщинні зображення: живописні (наскельні, розмальовки тіла), пластичні (танці), скульптурні, - були безпосередньо включені в магічні обряди. Безпідставно було б шукати в даних зображеннях прагнення первісної людини до художньо-естетичного самовиразу у сучасному розумінні цього поняття. Всі вони виражали жагуче бажання реального здійснення того, що зображувалось, яке стимулювалось ілюзією первісної людини, що зображення явища породжує само явище (імітативна магія). Таким чином у зображуючих діях утверджувалась ілюзійна свобода духу - те утворення, яке трансформувалось у ідейно-емоційний стрижень мистецтва.

Кожна людина і кожен народ мають свій ідеал свободи, у відповідності з яким по-своєму відчують і переживають трагізм людського існування на землі - несвободу духу. І кожен, хто звертається до мистецтва, здебільшого підсвідомо, шукає в ньому синтонне своєму ідеалу свободи, який переважно не усвідомлюється як ідеал.

В роботі доводиться, що ідеали свободи є психологічним підґрунтям прекрасного. Становлення почуття прекрасного пов'язане з творчим самоствердженням людини, зі свободою,

досягнутою її духом. Ці тези обґрунтовуються положеннями, що містяться в працях Е.Канта, Г.В.Ф.Гегеля, Ф.Шіллера, Ф.Хатчесона, А.Ф.Лосева та ін. Зокрема, у естетиці Ф.Шіллера знаходимо психологічне тлумачення прекрасного з погляду його морального змісту. Відштовхнувшись від визначення краси як свободи в явищі, він назвав прекрасне ланкою між світом морального і світом чуттєвого. Грунтовним психологічним аргументом цієї тези є те, що людина і в моральному, і в прекрасному вільно і творчо ставиться до чуттєвого світу.

Поділяючи визначення морально-духовного як ідейно-емоційного стрижня прекрасного (Е.Кант, Ф.Шіллер, Ф.Хатчесон та ін.), не можна минути тих естетичних понять, які потребують психологічного уточнення. Зокрема, у роботі обґрунтовано, що психологічну основу огидного становить тваринне, аморальне, бездушне, похливно-конформістське - все, що суперечить свободі духу. Аморальний, але вільний, здатний активно утверджувати свою свободу дух, не можна назвати огидним. Адекватною назвою для нього буде - потворний і жахливий. У емоційній реакції на нього домінують обурення і страх, відсовуючи огиду на другий план.

Проведений нами критичний аналіз так званих формалістичних тлумачень прекрасного та інших естетичних категорій привів до висновку, що форма предмету, явища є художньо-естетично придатною тоді, коли з неї можна створити художній символ свободи духу. Іншими словами, форма, опрацьована митцем, служить тільки ідейно-емоційному змісту твору як засіб його виразу та передачі, і в такому розумінні - художня форма невід'ємна від змісту, вона - його символ.

В розділі також показано, що свобода духу є ідейно-емоційним стрижнем художніх образів на матеріалі живопису, іконопису, скульптури, архітектури, музики, танцю, епосу, драми, трагедії, комедії. В цьому зв'язку обгрунтовано, що психологічним стрижнем комедійного, смішного є "злам" усталеного, закономірного, логічного, належного, загально визнаного - всього, що "в'яже", сковує дух.

Розділ завершується визначенням психологічної сутності художньо-естетичного сприймання. Для людини, що емоційно сприймає боріння духу, зображені в художньому творі, ці боріння є символом колізій її власного духу, синтонних зображеному. Залежно від особливостей духовного стану сприймаючого, художня символіка викликає свої, специфічні асоціативні переживання. Попри це, всі ці переживання мають спільний стрижень у всіх сприймаючих даний твір - символи-образи спрямовують увагу на синтоне собі, схоже на себе.

Отже, завдяки символічності художніх творів читач, слухач, глядач, в принципі, знаходить в них свій унікальний аутентичний смисл, нерідко, глибший і різноманітніший, відповідно до станів власного духу, ніж той, що свідомо вкладався в ці твори їх авторами. З цього впливає творчий характер художньо-естетичного сприймання, як творення унікальних аутентичних смислів свободи духу, зображеної в художньому творі, що сприймається, і в такому розумінні - розвиток емоційних засад духовності. Тому заслугою митця є не тільки той зміст, який він свідомо вкладав у твір, не тільки його задум, а, передусім, гнучкість, багата для фантазійних асоціацій палітра створених ним образів.

Л.С.Виготський вважав, що фантазія - емоційний коректив незадовільної для людини ситуації. В процесі фантазування про здійснення незадоволених бажань, викликані ним афекти розряджуються особливим чином - внутрішньо. Але, цей центральний уявно-фантазійний розряд у психотерапевтичному значенні цілком повноцінний. Фантазія в процесі художньо-естетичного сприймання ідентифікує афекти людини з синтонною їм символікою художнього твору, стирає межу між Я людини і колізіями твору. Переживши художнє як своє, людина залишає з цим переживанням частину напруження своїх афектів. Але, основний психологічний ефект художньо-естетичної реакції випливає з того, що емоційно ідентифіковане, пережите художнє "не своє" стає для людини деякою мірою "своїм". Емоційно пережити щось, як відомо, означає пізнати його зсередини, злитись з ним у спільному житті. Отже, впочуваючись у символіку вільного духу, що є психологічним стрижнем ідейно-емоційного змісту мистецтва, людина ідентифікує себе з ним і цим його інтеріоризує - присвоює на рівні власних диспозиційних особистісних структур. За таких умов художньо-естетичне сприймання стає механізмом розвитку духовності особистості.

У шостому розділі - "Ігрова форма та екзистенціальний зміст уроків естетичного циклу та історії в українській національній школі як потужна психологічна основа виховання духовності" - викладені результати досвіду виховання духовності у навчально-виховних інституціях, пропонується система навчально-виховних процедур, зорієнтованих на виховання духовності в українській національній школі.

Зміст навчання в школі був і є позаособистісним в тому розумінні, що він підпорядкований завданню засвоєння інформації, яка залишається здебільшого осторонь внутрішнього світу особистості, разом з цим, і осторонь дієвого впливу на формування цього світу. Пласти культури, які втрачають свою найістотнішу сутність без суб'єктивного емоційно-особистісного сприймання їх, подаються в школі як об'єктивно-інформативний матеріал, особистісний екзистенціальний смисл якого залишається на задньому плані. Духовний, адресований тільки емоційно-диспозиційному ядру особистості зміст предметів естетичного циклу, історії, релігії залишається невикористаним в навчально-виховному процесі.

Для подолання такого становища і, разом з цим, надання даним дисциплінам їх істотної - духовно-виховної функції - необхідно розробити такі методи їх вивчення, які б стимулювали діяльність емоційно-диспозиційних структур психіки учня. Результати нашого багаторічного досвіду переконують в тому, що ефективним засобом такого роду стимуляції, активізації творчого потенціалу учнів є специфічна ігрова методика.

Гра, за Л.С.Виготським, є своєрідним відношенням до дійсності, яке полягає у створенні удаваних ситуацій чи перенесенні властивостей одних предметів на інші. Ж.Піаже вбачав у грі дітей розвиваючий чинник "другої моралі". Перша формується імперативами дорослих: "Не можна!" Друга розвивається самотужки у процесі гри під впливом її правил, що вимагають самоподолання і самообмеження. Психологічний зміст ігрового самообмеження полягає в тому, що воно добровільне, з власного бажання, і тому радісне, прино-

силь задоволення. У всьлякій грі людину приваблює можливість свободи виразу власного Я, хоч ігрова свобода виявляється у самообмеженні у відповідності з правилами гри. Почуття радості вільного ігрового самоподолання заслуговує якнайбільшої уваги психолого-педагогічної науки, оскільки воно є істотним чинником становлення й розвитку духовності.

Будь-яка діяльність може набувати психологічного змісту гри, ставати "роботою граючись", якщо вона "від власного бажання", приваблює вже самим своїм процесом. Адже в такому випадку вона - "звеселення сердечне", "кураж", що живе у "деланії сроднім", якщо скористатись термінологією Г.Сковороди.

Якщо творення і сприймання художніх образів відбувається поза примусом і приносить задоволення, то така художньо-естетична діяльність відповідає психологічному змісту гри. Художньо-естетичне існує у світі умовного, видимості, створюючи найсприятливіші умови для аутентичного самоподолання в процесі емоційної ідентифікації з ідейно-емоційним змістом художніх образів. Здатність цього процесу захоплювати зумовлюється насамперед тим, що предметом художньо-естетичної видимості, умовності є стрижневе джерело емоційних переживань людини - це стани людського духу, спрямованого до свободи.

Аналіз ігрового психологічного змісту художньо-естетичної діяльності, здійснений в роботі, привів до висновку, що уроки естетичного циклу в українській національній школі, як джерело розвитку духовних засад особистості учня, повинні будуватися у формі ігрової діяльності.

Необхідною передумовою розуміння учнями символів художньо-естетичної гри є знайомство їх з висхідними екзистенціальними поняттями: свобода і необхідність, воля і залежність, прекрасне, потворне і огидне, добро і зло, і т.і. Тому художньо-естетична гра на уроках естетичного циклу набуває ще й екзистенціального змісту.

Художньо-естетична екзистенціальна гра будується на принципах: індивідуального підходу, який виявляється тут насамперед у формуванні, розвитку і вияві особистісного ставлення учнів до предмету, що вивчається; цілісності і завершеності, суть якого в тому, що жодне враження і його аутентичний смисл, які почали формуватись, не повинні перериватись іншими враженнями до відносного завершення та усталення.

Аналіз останнього принципу в контексті художньо-естетичної гри привів до висновку, що методика цієї гри може бути використана і для вирішення завдань, пов'язаних з розвитком духовності, на уроках історії. Історичні події можуть поставати як образи, що містять глибокий екзистенціальний смисл, у якому кожен, хто стикається з ним, може знаходити свій аутентичний смисл.

Зрозуміло, що при організації художньо-естетичної екзистенціальної гри необхідно враховувати вікові і психологічні особливості учнів.

Оскільки у дошкільному віці художньо-естетична екзистенціальна гра як така неможлива, то в роботі обгрунтовані ті чинники, які формують сприятливий психологічний ґрунт для неї в наступні вікові періоди. Серед цих чинників основними є: ігри за правилами, розвиток сенсорики, емоційне сприймання художніх творів. Останнє, як відомо,

грає виключно важливу роль у становленні первинних диспозицій власного Я дитини, необхідних для засвоєння екзистенціальних понять.

Як свідчить наш досвід, головною психологічною умовою, що забезпечує можливість організації художньо-естетичної екзистенціальної гри у молодшому шкільному віці, є формування у молодших школярів рефлексії-усвідомлення своїх внутрішніх емоційно-моральних станів і якостей, орієнтація у власних переживаннях. Вказане психологічне новоутворення поглиблює і сповнює аутентичним особистісним смислом емоційну вразливість, співчуття, симпатію, відповідальність, чуйність, тощо. Разом з цим, воно необхідне для засвоєння базових екзистенціальних понять.

Засвоєння молодшими школярами такого роду понять відповідає змісту ідеології розвиваючого навчання, розробленої в школі В.В.Давидова і Д.Б.Ельконіна, а також українськими вченими (Г.С.Костюк, С.Д.Максименко, О.Я.Савченко, О.В.Скрипченко та ін.). У відповідності з цією ідеологією, повноцінний психічний розвиток учнів молодших класів забезпечується при умові оволодіння ними абстрактними поняттями. З огляду на це, екзистенціальні поняття, що пропонуються в нашій роботі, є абстракціями високого рівня узагальнення. Вони інтегрують у цілісний світогляд, систему диспозицій теоретичні знання і практичний досвід, чим забезпечується особистісний розвиток. Отже, художньо-естетична екзистенціальна гра може розглядатися як своєрідне доповнення до теорії і практики розвиваючого навчання і виховання.

Найбільш сензитивним віком для утвердження духовності через застосування художньо-естетичної екзистенціаль-

ної гри є; за нашим досвідом, підлітковий вік. Психологічні новоутворення підліткового віку якнайкраще пасують пропонуваному нами методу.

Як відомо, в підлітковому віці будується ієрархія інтересів - глибинна основа диспозицій характеру особистості. Рухійною силою становлення світоглядних інтересів у цьому віці є афекти-бажання, а провідним формуючим його процесом - розвиток мислення, осмислення світу і свого місця в ньому. Одна з істотних особливостей розвитку мислення підлітка - поєднання абстрактного мислення з конкретною образністю. Підліток оволодіває абстрактними поняттями, неодмінно ілюструючи їх образами, конкретними прикладами. Образність мислення і мовлення підлітка інтенсивно розвивається, досягаючи в межах переходу до юнацького віку свого пікового стану, а потім загальмовується. При цьому, як відомо, обдаровані підлітки затримуються в полоні образності довше, їх конкретно-образне мислення багатше, змістовніше за всіма показниками.

Вказані особливості дозволяють зробити певні узагальнення: 1) підлітковий вік є сензитивний для екзистенціального осмислення художніх образів-символів і активного аутентичного сприймання їх; 2) належним чином організоване сприймання художніх творів в підлітковому віці здатне чинити помітний вплив на розвиток духовності особистості, що формується.

Сприятливою умовою для цього є те, що дитяча гра, у якій дитина, зокрема, компенсує свої обмежені можливості, витісняється фантазією, яка, як відомо, виконує цю ж компенсаційну функцію. З цього випливає: якщо на уроках естетичного циклу та історії активізувати в першу чергу

фантазію учнів, то це, з одного боку, дасть їм багатий для фантазування матеріал, з іншого - розвиватиме їх духовність, оскільки даний матеріал є духовним за стрижневим ідейно-емоційним змістом. Наш досвід проведення художньо-естетичної екзистенціальної гри підтверджує даний висновок.

Сприятливим для знайомства учнів з мистецтвом за методикою художньо-естетичної екзистенціальної гри є те, що їх приваблюють, перш за все, самостійні форми роботи на уроках, розкута пізнавальна активність.

У старшому шкільному, юнацькому віці становлення самосвідомості, самооцінки, інтересів йде разом з формуванням світогляду, що відбивається на підвищенні рівня моральних рефлексій, сподівань, диспозицій. Старші школярі прагнуть осягнути глобальний, абсолютний, найістотніший зміст відомих їм екзистенціальних понять. Вочевидь, що ці психологічні особливості є вельми сприятливими для організації художньо-естетичної екзистенціальної гри.

В розділі наводяться фрагменти уроків музики, української та зарубіжної літератури, проведених за методикою художньо-естетичної екзистенціальної гри у гімназії №1, експериментальній школі-ліцеї №23 Прикарпатського університету та загальноосвітній школі №24 м.Івано-Франківська.

В процесі викладання на цих уроках використовувались різноманітні засоби. Основним з цих засобів є вільна, спонтанна рефлексія учнями своїх емоційних переживань, викликаних художнім твором, що вивчається, і екзистенціальні роздуми про нього. Рефлексія переживань здійснювалась у вигляді малюнків, висловлювань, записів. Екзистенціальні роздуми велись у формі дискусій, "щоденників читача (слухача)", творів-роздумів та ін. Додатковими засобами були

різноманітні ігри, серед яких: розшифровування ребусів з музичними термінами і екзистенціальними поняттями, складання пірамідок на підставі рефлексованого емоційного змісту мелодій, "відгадування думки", ігри-імпрровізації та ін. Наприклад, на уроках музики в молодших класах гра-імпрровізація мала три варіанти: 1) "композитор" - учні імпрвизують мелодії, у яких передають різноманітні психологічні стани людини: а) вербально задані; б) довільно обрані; в) за віршем; г) за початком мелодії; 2) "музична розмова" - імпрвизованими мелодіями та пластичними зображеннями передається характер і поведження героїв казок; з прослуханих мелодій вибираються синтонні картинкам природи; 3) "веселий музикант" - діти пластично виражають з ритмічним супроводом літературні образи.

Аналіз продуктів такого роду творчої діяльності учнів слугував основним матеріалом для підведення підсумків ефективності нашого формуючого експерименту. Вибірки з цих продуктів діяльності подаються у тексті дисертації і в додатках до неї.

Отримані в ході формуючого експерименту результати порівнювались з практичним психолого-педагогічним досвідом викладання предметів естетичного циклу, накопиченим іншими практиками і дослідниками (В.В.Лубенко, М.Л.Ботнар, Л.М.Цимбалюк, В.С.Вірчак, І.І.Юрас, В.І.Шпак та ін.).

Все це дало змогу запропонувати для української національної школи систему психолого-педагогічних методів, які, на наш погляд, поглиблюють існуючі уявлення про механізми художньо-естетичного сприймання, слугують удосконаленню навчально-виховного процесу, орієнтованого на розвиток духовності підростаючої особистості.

У *заключенні* дисертації підсумовуються результати проведеного дослідження, які підтверджують висунуту гіпотезу і положення, винесені на захист, формулюються головні висновки, визначаються перспективні напрямки подальшої розробки досліджуваної проблеми.

Експериментальне навчання підтвердило продуктивність обраного шляху для розв'язання теоретичних, дослідницьких й застосовних завдань, що стояли в роботі. Запропонована в дослідженні система методів та прийомів виховання духовності дозволила досягти істотного підвищення (порівняно з традиційними методиками) ефективності розвитку у учнів загальноосвітньої школи духовної сфери, а також високого рівня сформованості прийомів і способів засвоєння учнями змісту предметів естетичного циклу.

Результати проведеного дослідження, а також апробування теоретичної моделі виховання духовності в українській національній школі дають підстави для наступних загальних висновків:

В дослідженні визначено ключові теоретичні та практичні аспекти побудови системи виховання духовності в українській національній школі. Доведено, що за умов спеціальної організації процесу виховання духовності створюються оптимальні умови, які ведуть до утвердження особистості школяра як активного суб'єкта навчально-виховного процесу, здатного і схильного до аутентичного екзистенціального, морального, естетичного, релігійного пошуку шляхів самовизначення і саморозвитку.

Даний пошук стає можливим за умов сформованості у особистості почуття етнічної ідентичності, національної само-

свідомості, почуття і розуміння особистісної екзистенціальної відповідальності.

Висхідною засадою організації виховання духовності учнів слугує національний ідеал, який виконує інтегруючу ціннісно-орієнтаційну функцію.

В дослідженні констатовано, що український національний ідеал сформувався як неререфлексоване, неусвідомлюване психологічне утворення, виразною рисою якого є пасивно-утриманське очікування позитивних змін ("правди") в суспільстві, що мають відбутися під впливом якоїсь зовнішньої сили-рятівника. Цей утримансько-споживацький за психологічною сутністю ідеал був трансформований нами на засадах духовності, а саме - на ґрунті ідеї: Правда - в свободі духу. Зміст вказаної ідеї і був покладений як стратегічний орієнтир в розбудові процесу виховання духовності в українській національній школі.

В дисертації теоретично й емпірично доведена теза стосовно ролі мистецтва (художнього образу) в актуалізації базових потреб людини в смисловизначенні свого буття.

Показано, що за своїм психологічним змістом створення образу історичних подій може набувати істотного духовно-морального потенціалу. Зміст історії, викладений на вказаних засадах, значно підвищує (в порівнянні з традиційними методиками) ефективність виховного впливу на розвиток духовності учнів.

Теоретичний аналіз психологічної функції мистецтва показав, що ефективне виховне використання його духовного, морального та естетичного потенціалу можливе при умові спеціально організованої ігрової методики.

Духовний зміст образу, за результатами дослідження, можна досягнути при умові адекватного цьому змістові перебігу духовно-моральних емоційних переживань.

Передумовою повноцінного розвитку духовності в процесі таких емоційних переживань є їх свідома рефлексія, що ґрунтується на основі опанування екзистенціальними (сми́сложиттєвими) - естетичними, етичними, релігійними, філософськими, психологічними - поняттями, які й виконують регулятивну функцію в подальшому перебігу психічної діяльності.

Методом, що відповідає наведеному вище розумінню духовності, є художньо-естетична екзистенціальна гра.

Результати формуючого психолого-педагогічного експерименту, що проводився на протязі 5-и років у гімназії, школі-ліцеї та загальноосвітній школі м.Івано-Франківська, показали, що молодші школярі, підлітки і старші школярі з цікавістю включаються в художньо-естетичну екзистенціальну гру, завдяки чому повніше засвоюють духовний ідейно-емоційний зміст художніх образів, глибше рефлексують свої емоційні переживання.

Дослідження виявило, що комплексу основних рис українського національного характеру іманентні глибинні засади духовності. Врахування цього моменту у виховній роботі є важливою умовою ефективної організації навчально-виховного процесу в школі.

Висвітлені положення і результати роботи не охоплюють всієї багатовимірної проблеми. Серед перспективних напрямків подальших досліджень на увагу заслуговують: Розробка теоретичних положень стосовно взаємозв'язку раціональних та емоційних компонентів у формуванні духовності

підростаючої особистості, а також змісту і форм зв'язку всіх предметів гуманітарного циклу з побудовою цілісної системи розвитку духовності особистості. Потребує спеціальної уваги також питання про роль жінки у духовному житті українства. Є всі підстави вважати за необхідне поглиблене вивчення та експериментальне дослідження проблеми створення методів виховання духовності з урахуванням існуючих типологій аутентичних спрямувань особистості, зокрема, егоїстичної і алоцентричної. Особливої уваги заслуговує проблема впливу художньо-естетичної екзистенціальної гри на розвиток творчих потенцій особистості. У практичній площині проблема полягає в пошуках ефективних засобів психолого-педагогічної стимуляції фундаментальних потреб особистості у самовизначенні і саморозвитку шляхом поєднання учбової діяльності з ціннісно-орієнтаційною.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИСВІТЛЕНО У ПРАЦЯХ АВТОРА:

A. Монографії, посібник.

1. Психологічне обґрунтування української національної школи. - Львів: Світ. - 1994. - 120 с.
2. Религиозный культ. - К.: Наукова думка. - 1987. - 120 с.
3. Влияние обрядов и праздников трудового коллектива на его морально-психологический климат. - Трудовые традиции, праздники, обряды рабочего класса. - К.: Вища школа. - 1984. - С.177-183.
4. Соціально-психологічні основи взаємозв'язку уніатства і українського буржуазного націоналізму. - Уніатство і український буржуазний націоналізм. - К.: Наукова думка. - 1986. - С.99-139.
5. Эмоционально-психологический механизм воздействия мо-

- литвы на верующих. -Религиозная обрядность: содержание, эволюция, оценки. -К.: Вища школа. -1988. -С.80-88.
6. Мотивація релігійності в сучасних умовах. -Ефективність управління атеїстичним вихованням. -К.: Наукова думка. -1990. -С.103-133.
7. Етнічна психологія: Навчально-методичний посібник. -Івано-Франківськ: Плай. -1994. -83 с. (У співавторстві).
- Б. Брошури, методичні рекомендації.
8. Антикомуністична спрямованість уніатсько-націоналістичних інтерпретацій духовної культури українського народу. -К.: Знання. -1984. -16 с.
9. Соціальна сутність релігійного культу. -К.: Знання. -1986. -48 с.
10. Социальная психология: Учебно-тематический план. -Івано-Франківськ. -1989. -16 с. (У співавторстві).
- В. Статті в журналах і наукових збірниках.
11. Релігійність як риса українського національного характеру// Філософська і соціологічна думка. -1993. -№1. -С.67-80.
12. Психологічне обґрунтування національної школи// Рідна школа. -1994. -№11. -С.30-33.
13. Риси українського національного характеру з погляду духовності// Рідна школа. -1995. -№1. -С.51-54.
14. Сприйняття художніх творів// Рідна школа. -1995. -№9. -С.21-23.
15. Виховання духовності на уроках естетичного циклу// Рідна школа. -1995. -№12. -С.57-61. (У співавторстві).
16. Індивідуальність чи соборність. "Українська ідея" з огляду на психологічні риси нашого народу// Дзвін. -1992. -№5-6. -С.141-146.

17. Ринок і ментальність. Співаємо добре...// Діло. -1992. -№24. -С.4.
 18. Национальная идея: Правда как Свобода Духа// Учительская газета. -1992. -№32. -С.6.
 19. Християнський моральний ідеал і українська національна школа// За незалежність. -1994. -2 липня. -С.1-2.
 20. Антикомуністична сутність концепції про вроджену релігійність українського народу// Антикомуністична сутність уніатсько-націоналістичної фальсифікації історії українського народу. -К.: Вища школа. -1984. -С.177-183.
 21. До питання про релігійність українського народу// Філософська думка. -1988. -№4. -С.117-118; №5. -С.98-99.
- Г. Тези виступів.
22. Стиль спілкування на уроках естетичного циклу// Соціально-психологічні проблеми професійної підготовки майбутнього вчителя// Матер. доп. наук. конф. -К.: КДПІ. -1992. -С.141-143. (У співавторстві).
 23. Психологічний зміст духовності і духовність мистецтва// Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості// Матер. доп. Міжнар. наук.-практ. конф. -Луцьк. -1994. -С.284-287.
 24. Психологічні основи виховання духовності на уроках естетичного циклу// Гуманітарні аспекти реформи і розвитку національної системи освіти.//Матер. Міжнар. наук. конф. -К. -1994. -С.80-87.
 25. Національний ідеал в національній школі// Українське народознавство і проблеми виховання учнів// Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. -Івано-Франківськ. -1995. -С.56-60.
 26. Ідейний зміст рівності людей та елітарності як психоло-

гічна засада виховання особистості в українській національній школі// Національна еліта та інтелектуальний потенціал України. Матер. доп. Міжнар. наук. конф. -Львів. -1996. -С.265-267.

АННОТАЦІЯ

Москалец В.П. Психологические основы воспитания духовности в украинской национальной школе.

Диссертация (рукопись) на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.07 - педагогическая и возрастная психология. Украинский государственный педагогический университет им.М.П.Драгоманова. Киев. 1996.

В диссертации освещены основные проблемы, теоретические подходы и методы воспитания духовности в украинской национальной школе. Констатируется серьезная деформация духовного мира учащихся вследствие деструктивных влияний со стороны тоталитарного общества. Излагается теоретическая модель и способы актуализации у учащихся духовных начал, базовым основанием которых служат особенности национального характера.

В работе предложен новый метод воспитания духовности, основу которого составляет экзистенциально ориентированная игра. Приведены результаты, удостоверяющие высокую эффективность предложенного психолого-педагогического средства.

ANNOTATION

Moskalets V.P. Psychological foundations of spiritual education at the Ukrainian national school.

Dissertation (manuscript) for the Doctor's degree in pedagogical sciences, speciality 19.00.07 - educational and age psychology. Ukrainian state pedagogical university named after M.P.Dragomanov. Kiev. 1996.

The dissertation elucidates fundamental problems and methods of spiritual education at the Ukrainian national school. It verifies serious deformation of pupils' spiritual world as a result of the totalitarian society influence. The dissertation presents theoretical model and means of actualizing pupils' spiritual principia based on the national character peculiarities.

The work suggests a new method of spiritual education on the basis of existentially oriented game.

The results obtained testify to the high efficacy of the suggested psycho-pedagogical medium.

Ключові слова: духовність, моральність, аутентична активність, етнічна ідентичність, національна самосвідомість, сенс буття, художньо-естетичне сприймання, гра, національний ідеал.

Підписано до друку 18.07.1996 р. Об'єм 2,0. Формат 60x84 1/16

Друк офсетний. Тир. 100 пр. Зам. 100. Безкоштовно.

Прикарпатський університет, "Плай". Івано-Франківськ, Шевченка, 57

438719

A 25 1127
AB 35.427